

LXV. ÉV.

HARMADIK FOLYAM

1941. JAN.—MÁRC.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR KÖZKÖNYVTÁRAK
KÖZLÖNYE

A MAGYAR KÖNYVTÁROSOK ÉS LEVÉLTÁROSOK EGYESÜLETÉNEK MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

*1941. évi folyam * I. füzet*

BUDAPEST

KIADJA A M. NEMZ. MÚZEUM ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA 1941

A Magyar Könyvszemle

Szerkesztő- és Kiadó-Bizottsága

azon könyvtárak igazgatóiból alakul, amelyek a Magyar Könyvszemle kiadásához bizonyos ívszámok költségeivel (legalább száz pengővel) hozzájárulnak.

A Szerkesztő- és Kiadó-Bizottság tagjai

DOMANOVSKY ÁKOS, a pécsi Erzsébet-tudományegyetem könyvtárának igazgatója, ENYVVÁRI JENŐ, a budapesti Fővárosi Nyilvános Könyvtár igazgatója, FITZ JÓZSEF, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárának főigazgatója, KÁPLÁNY GÉZA, a Technológiai Könyvtár igazgatója, NYIREŐ ISTVÁN, a debreceni Egyetemi Könyvtár igazgatója, PASTEINER IVÁN, a budapesti Egyetemi Könyvtár főigazgatója, PUSKÁS ENDRE, a szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója, RADÓ AURÉL, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Könyvtárának igazgatója, SZABÓ BÉLA, min. tanácsos, az Országos Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának igazgatója, SZINNYEI JÓZSEF, ny. egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka, TETTAMANTI JENŐ, egyetemi nyilvános rendes tanár, a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki Kar Könyvtárának igazgatója (Sopron), TRÓCSÁNYI GYÖRGY, a Képviselőházi Könyvtár igazgatója, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárában főkönyvtárnok, a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete Könyvtári Szakosztályának képviselője, szerkesztő.

~~A3792~~

HA 1459

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

HARMADIK FOLYAM. * LXV. ÉV.

1941.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR KÖZKÖNYVTÁRAK
KÖZLÖNYE

A MAGYAR KÖNYVTÁROSOK ÉS LEVÉLTÁROSOK
EGYESÜLETÉNEK MEGBÍZASABÓL
SZERKESZTI

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

HARMADIK FOLYAM. * LXV. ÉV.

1941. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

KIADJA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ORSZÁGOS SZECHÉNYI KÖNYVTÁRA

1941.

TARTALOM.

1. ÉRTEKEZÉSEK, ÖNÁLLÓ KÖZLEMÉNYEK.

BERKOVITS ILONA: Az esztergomi Ulászló-graduale	Lap 342
GARDONYI ALBERT: Karai László és Hess András Budán	332
GARDONYI ALBERT: A Pressburger Zeitung megindítása	121
GARDONYI ALBERT: A XVIII. század legkeresettebb könyve	232
HARASZTHY GYULA: Az erdélyi könyvakció	313
HARSÁNYI ANDRÁS: A beregi ref. egyházmegye könyvtára	245
KNIEWALD KÁROLY: Esztergomi Benedictionale	213
KNIEWALD KÁROLY: Hartwick győri püspök Agenda pontificalis-a	1
KÓSA JÁNOS: A Neuer Kurier története	150
LUKÁCS JÓZSEF: Katonai hírlapok a magyar honvédség felállításáig	381
MOKCSAY JÚLIA: A hírlapok és folyóiratok homlokírásának megtevesztő adatai	69
RADÓ POLIKÁRP: Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége	132
SASHEGYI OSZKÁR: A Felső Magyarországi Minerva történetéhez	374
SZEMZŐ PIROSKA: A Pester Zeitung története	50
SZIMONIDESZ LAJOS: Három protestáns parókhialis egyházi könyvtár a XVII. században	38
SZIMONIDESZ LAJOS: A pozsonyi evangélikus lelkészek könyvtárai az 1670-es években	167
SZIMONIDESZ LAJOS: A protestáns gályarabok könyvei	354
TOLNAI GÁBOR: Két erdélyi könyvkötő a XVIII. század első felében. (Szent Györgyi Mihály és Compactor Farkas.)	363
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközön- sége és példányszáma	22

2. KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

BUCSAY MIHÁLY: A jénai magyar könyvtár	278
BUCSAY MIHÁLY: Magyar vonatkozású történeti könyvtár Jénában	283
CLAUSER MIHÁLY: Két ismeretlen RMK. könyv említése	190
DANCI VILHEBALD: Cseh-német-latin nyelvű imádságos könyv	178
DEZSÉNYI BÉLA: Hírlapjaink példányszáma száz évvel ezelőtt	392
DEZSÉNYI BÉLA: A magyar hírlapok példányszáma és közönsége 1805-ig	190
DEZSÉNYI BÉLA: Magyar hivatalos közlöny százéves terve	289
GÁSPÁR MARGIT: Az Országos Széchényi-Könyvtár felvidéki és kár- pátaljai könyvgyűjtése	179
GÁSPÁR MARGIT: A Széchényi-Könyvtár és a nyomdavidág pereskedése	85
GORIUPP ALISZ: Statisztikai adatok az Országos Széchényi-Könyvtár ötévi címfelvétel-szokszorosításáról	176
HAJNÓCZY IVÁN: Bocatius János műve, Hornus Cometa	186
HAJNÓCZY IVÁN: A Cantus Catholici (1651) nyomdahelye és szerkesz- tője	84
HAJNÓCZY IVÁN: Az 1685. évi lőcsei Orbis Pictus képei	186

	Lap
HARSÁNYI ANDRÁS: A békés-bánati református egyházmegye Baráti Könyvtára	398
KÓSA JÁNOS: Ungarische Oekonomische Zeitung — a legrégebb magyar gazdasági szaklap	390
KULCSÁR ADORJÁN: Könyi Democritusának ismeretlen kiadása	189
SÁNTAY MÁRIA: Ariosti, Giuseppe. Inscrizioni antiche... Transilvania	185
SÁRKÁNY OSZKÁR: Könyvkötések árai a múlt század elején	398
SÁRKÁNY OSZKÁR: A nagykálói gimnázium könyvtáráról	284
SÁRKÁNY OSZKÁR: A vidéki kutató és a könyvtár	285
SASVÁRI DEZSŐ: Kódexek és régi könyvek restaurálása az Országos Széchényi-Könyvtárban	180
SASVÁRI DEZSŐ: Régi papirosok és kötések restaurálása	395
SZIMON DESZ LAJOS: Guttesell Dávid iskolakönyv-kiadványai Bártfán 1579-ig	389
(t.): A betű, ír, könyv — szavak eredete	403
TR. Z.: Lappangó könyvek	400
TR. Z.: Magyar lap Szentpétervárott 1880-ban	292
TR. Z.: Pintér Jenő	81
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A fordítások történetéhez	270
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Kormeghatározó-e az ð, ű, ö, ü, ő, ű, ő, ű	182
ZOVÁNYI JENŐ: Ki írta a Bártfai Lénárt egyháztörténetét?	184
ZOVÁNYI JENŐ: Melyik Tolnai Jánosnak műve a Novissima Tuba?	82

3. ISMERTETÉSEK.

AESCHLIMANN, ERARDO: Dictionnaires des miniaturistes du moyen-âge. Ism.: GÁBRIEL ASZTRIK	94
BARANYAY JÓZSEF DR.: A fölszabadult Komárom Szabad Királyi Város Nyilvános Közkönyvtárának VIII. Címjegyzéke. Ism.: SUPKA ERVIN	108
BARTONIEK EMMA: Codices Latini Medii Aevi. Ism.: IVÁNKA ENDRE ..	99
BERKOVITS ILONA: 1. Miniatori ungheresi nel „Dictionnaire des miniaturistes”; 2. Felice Petanzio Ragusino capo della bottega di miniatori di Mattia Corvino; 3. La miniatura nella corte di Mattia Corvino. Ism.: RADÓ POLIKÁRP	405
BUCSAY MIHÁLY: Jelentés a Hallei Egyetemi Magyar és Délkelet-európai Egyházi Kutatóállomás működésének első szakaszáról. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS	414
BUCSAY MIHÁLY: Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. Ism.: VARJAS BÉLA	298
CSOMÁR ZOLTÁN: A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS	193
DERCSÉNYI DEZSŐ: Korszerű műemlékvédelem Olaszországban. Ism.: BERKOVITS ILONA	197
Deutsches Wissenschaftliches Institut. Budapest. Katalog der wissenschaftlichen Bibliothek. Ism.: VARJAS BÉLA	413
DEZSÉNYI BÉLA: A magyar hírlapirodalom első százada. Ism.: SZEMZŐ P. ROSKA	300
Erdélyi Művészeti Kiállítás. Ism.: TOLNAI GÁBOR	418
A Fővárosi Könyvtár évkönyve IX. 1939. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS	105
GOMBOCZ ENDRE: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története. Ism.: NOSZKY JENŐ	296
Gutenberg-Jahrbuch 1939. Ism.: GRONOVSKY IVÁN	96
Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Ism.: VARGA SÁNDOR FRIGYES ..	89
HARSÁNYI ANDRÁS—VARGA SÁNDOR FRIGYES: Tájékoztató a kötelese példány szolgáltatásról. Ism.: GRONOVSKY IVÁN	304

	Lap
JOÓ TIBOR: Magyarnyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi-Könyvtárban. Ism.: TOLNAI GÁBOR	303
KNIEWALD, DRAGUTIN: Zagrebački sakramentarij sv. Margarete. Ism.: DANCZI VILLEBALD	104
KOZOCSA SÁNDOR: A Hűség diadalmának első kidolgozása. Ism.: KARDOS TIBOR	199
KOZOCSA SÁNDOR összeállítása. Ism.: X.	307
A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve III. Ism.: GRONOVSKY IVÁN	305
Nyelvőrkalauz. III. Ism.: TR. Z.	422
OLCFSSON PLACID: Gróf Széchenyi Ferenc irodalom pártolása. Ism.: DEZSÉNYI BÉLA	109
SCHRIEWER, FRANZ Büchereistatistik. Ism.: GRONOVSKY IVÁN	101
SIKABONYI ANTAL: Az 1940. évi külpolitikai érdekű irodalom. Ism.: GRONOVSKY IVÁN	304
SZABÓ GÉZA: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS	195
A Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályának LXXVII. kiállítása. Ism.: BERKOVITS ILONA	293
SZOLLÁS ELLA—DROSZT OLGA—MOKCSAY JÚLIA: Magyar Könyvészet 1937. Ism.: NIKLAY PÉTER	407
Az ungvári művészeti hetek könyvkiállítása. Ism.: HARSÁNYI ANDRÁS ..	202
VARGA NÁNDOR LAJOS: A fametszet. Ism.: VARGA SÁNDOR FRIGYES ..	111
Zentralblatt für Bibliothekswesen: Ism.: GRONOVSKY IVÁN	200
ZUBOR ISTVÁN: Az újság technikája. Ism.: SZEMZŐ PIROSKA	421

*

LEVÉLSZEKRÉNY	113, 205, 423
RÉSUMÉ — INHALTSANGABE	116, 208, 308, 427
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	433

AZ ORSZAGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI.

(Veröffentlichungen der Széchényi-Nationalbibliothek.)

- I. Hoffmann Edith: A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai. (Die illuminierten Handschriften der Széchényi Bibliothek des National-museums.) 1928. 8°, 135 l., 15 t. P 8.—
- II. Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. (Die ältesten Buchhändler der Stadt Pest.) 1930. 8°, 115 l. P 5.—
- III. Goriupp Alisz: A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya fennállásának első félszázadában. 1884—1834. (Geschichte der Zeitschriften-Abteilung der Ung. Nationalbibliothek.) 1934. 8°, 23 l. P 2.—
- IV. Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1931—1600. (Bücher, Bibliotheken und Buchdruckereien in Ungarn. 1931—1600.) 1937. 8°, 4, 135 l. P 5.—
- V. Hubay Ilona: Missalia Hungarica. 1938. 8°, 105 l., 54 ill. P 16.—
- VI. Trócsányi Zoltán: A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása. (Druckheimatbestimmung ungarischer Drucke des XVIII. Jahrhunderts.) 1938. 8°, 88 l. P 8.—
- VII. Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. (Die Privatbibliotheken Ungarns im XVIII. Jahrhundert.) 1939. 8°, 4, 131 l. P 5.—
- VIII. Kniezsa István: Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása. (Zur internationalen wissenschaftlichen Transkription der cyrillischen Texte.) 1939. 8°, 14 l. P 1.—
- IX. Makkai László — M. Horváth Magda: A magyar könyvgyűjtő kézikönyve. Magyar könyvritkaságok 1888—1938 közt elért árainak jegyzéke. (Handbuch des ungarischen Büchersammlers. Die Preisentwicklung am Ungarischen Büchermarkt von 1888 bis 1938.) 1939. 8°, 2, 231 l. P 10.—
- X. Zolnai Klara: Bibliographia Bibliothecae Corvinæ. (Előkészületben. In Vorbereitung.)
- XI. Varjas Béla: Balassa Bálint Istenes énekeinek első kiadása. (Die Erstausgabe der religiösen Gesänge Valentins v. Balassa.) 1940. 8°, 26 l., 3 mell. P 2.—

A MAGYAR NEMZETI MUZEUM KÖNYVTÁRÁNAK CIMJEGYZÉKE.

(Kataloge der Széchényi Nationalbibliothek.)

II. Aldásy Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei. (Adelsbriefe im Ung. Nationalmuseum.) 8°.		
I. 1904. XVIII. 494 l.		P 8.—
II. 1925. 305 l.		P 12.—
III. 1937. XII. 502 l. 1 t.		P 12.—
IV. 1938. X. 510 l.		P 12.—
V. 1939. X. 505 l.		P 12.—
VI. 1940. X. 605 l.		P 12.—
III. Gulyás Pál: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában lévő Aldinák. (Katalog der Aldinen in der Bibliothek des Nationalmuseums). 1908. 8°. 4. 107 l. 1 t.		P 2.—
IV. Gulyás Pál: Magyar szépirodalom idegen nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában. (Ungarische Schöne-Literatur in nicht ungarischer Sprache.) 1915. 8°. 346 l.		
I. Függelék. 1920. 4. 44 l.		P 10.—
P 1.—
V. Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705—1867. (Chronologische Übersicht der ungarischen und ungarländischen Zeitungs- u. Zeitschriftenproduktion.) 1916. 8°. 98 l.		P 3.—
VI. 1. Isov Kálmán: Zenci kéziratok Zenci levelek (Musikhandschriften. 1. Briefe.) 1924. 8°. XVI. 391 l.		P 10.—
2. Lavotta Rezső: Kéziratok hangjegyek. (Musikhandschriften. 2. Noten.) 1940. 8°. VI. 257 l.		P 10.—
VII. Akantisz Victor: Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára. (Katalog der Todoreszku-Horváth-Bibliothek im Ung. Nationalmuseum.) 1922. 8°. 117 l. 10 mell.		P 6.—
VIII. Bártfai Szabó László: Gróf Széchényi István könyvtára. (Die Bibliothek des Grafen Stefan Széchényi.) 1923. 8°. 102. 2 l.		
IX. Váczy János — Rédeyné Hoffmann Mária: Irodalmi levelestár I. (Schriftsteller-briefe.) 1925. 8°. 208 l.		P 5.—
X. Végh Gyula: Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből. (Rariora und Curiosa der Bibliothek des Grafen Alexander Apponyi.) 1925. 8°. 4. 99 l.		P 3.—
XI. Végh Gyula: Régi magyar könyvkötések színes rajzai. (Altungarische Einbände in Aquarellen.) 1936. 8°. 40 l. 8 mell.		P 4.—
XII. Bartonick Emma: Codices manuscripti latini. I.: Codices latini medii aevi 1940. 4°. XVIII. 52 l.		P 50.—

MUSICOLOGIA HUNGARICA.

- I. Bartha Dénes: Szalkai érsek zenei jegyzetei monostoriskolai diák korából. (1490). Das Musiklehrbuch einer ungarischen Klosterschule in der Handschrift des Fürstprimas Szalkai. (1490). Magyar, német és latin szöveg. 1954. 8°, 128, 8 l., 9 mell. P 16.—
- II. Gombosi Ottó: Bakfark Bálint élete és művei. (1507—1576) Der Lautenist Valentin Bakfark. Leben und Werke. (1507—1576.) (Magyar és német szöveg.) 1935. 8°, 8, 166 l., 52 mell. P 16.—
- III. Gardonyi Zoltán: Liszt Ferenc magyar stílusa. Le style hongrois de Franz Liszt. (Magyar és francia szöveg.) 1936. 8°, 127 l., 12 mell. P 16.—

ÖNÁLLÓ SOROZATOK.

(Selbständige Serien.)

- Magyar Könyvészet:** A magyarországi nyomdák és egyéb sokszorosító vállalatok kötelességszerű szolgáltatása és nyomtatványaik (könyvek, hírlapok, folyóiratok) címjegyzéke. (Verzeichnis der in Ungarn erschienenen Bücher, Zeitschriften und Zeitungen nebst dem Produktionsausweis der Ungarischen Druckereien. Redigiert von dr. Olga Droszt, unter Mitwirkung von Dr. Ella Szollás und Dr. Julie v. Mokesay). 8°. 1936. évf. XX, 512 l. P 20.—
1937. évf. 656 l. P 20.—
1938. és 1939. előkészületben. (In Vorbereitung.)
- Gulyás Pál:** Magyar írók élete és munkái. Megindította idősb Szinnyi József. Új sorozat. (Biobibliographie der ungarischen Schriftsteller.) 8°.
I. 1939. Aachs-Balint. XVI l., 1248 h. P 50.—
II. 1940. Bálint-Berényi, 4 l., 1272 h. P 50.—
- Magyar Könyvszemle.** Ungarische Bücherschau.
1876—1934. Évfolyamonként P 10.—
1936—1940. „ P 40.—
- A Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének évkönyve.** Szerk. Bisztray Gyula (Jahrbuch des Vereins der Ungarischen Bibliothekare und Archivare).
I. 1935—1937. 1937. 8°, 91 l. P 5.—
II. 1937—1938. 1938. 8°, 96 l. P 5.—

SOROZATONKIVÜLI KIADVÁNYOK.

(Einzelveröffentlichungen.)

- Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. (Der Buchdruck in Ungarn im XV. u. XVI. Jahrhundert) 1931. 2°. 8. 272 l., 34 mell. P 25.—
- Kniewald Károly: A Pray-kódex tartalma, kora és jelentősége. (Inhalt, Datierung und Bedeutung des Pray-Kodex) 1940. 8°. 48 l. P 5.—
- Vass Klára: A szellemtudományok magyar bibliográfiája. 1935. (Ungarische Bibliographie der Geisteswissenschaften im Jahre 1935.) 1938. 8°. XIII. 225 l. P 12.50

A feltüntetett árak előfizetési árak, melyekért a kiadvány közvetlenül az Orsz. Széchenyi Könyvtárban (nem pedig könyvkereskedésben) vehető át. — Die angegebenen Preise sind Subskriptionspreise bei unmittelbarer Beziehung durch die Széchényi Nationalbibliothek.

Alleinvertrieb ausserhalb Ungarns: Otto Harrassowitz, Leipzig.

KIADÁSÉRT FELEL: DR. FITZ JÓZSEF FŐIGAZGATÓ.

DUNANTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSÉTT
A nyomdáért felelős: Mészáros József.

HARTWICK GYŐRI PÜSPÖK AGENDA PONTIFICALIS-A.

A zágrábi érseki könyvtár őrzi MR 165. jelzéssel a zágrábi székesegyház ú. n. *Missale antiquissimum*-át. Ez a *Missale Antiquissimum* előfordul már a zágrábi székesegyház legrégibb leltárában, amely a XIV. századból származik: „Item unum Missale antiquissimum deletum in prima pagina et in fine prime pagine secundi folii finit: in viam gencium, et in fine libri: sit semper tecum“.¹ Mivel ezek az adatok teljesen egybevágnek a MR 165. kézirattal, azért a legrégibb zágrábi leltár itt jelzett kéziratában a székesegyház *Missale antiquissimum*-át ismerhetjük fel. Ezekből az adatokból az is kiviláglik, hogy MR 165. kéziratunk már a XIV. században is ugyanolyan állapotban volt, mint amilyenben most látjuk. A kézirat tartalma:

1. fol. Ordo qualiter... ab episcopis synodus agatur.²

8 v. fol. Incipit... dogmatum... de trinitate quia non est confusa in una persona.

12. fol. Ordo qualiter in clero constituti... ab uno quoque gradu priuari debeant uel reconciliari.

17 v. fol. Qualiter episcopus excommunicare debet infideles.

18 v. fol. Qualiter episcopus reconciliat uel recipit excommunicatum.

20. fol. Ordo qualiter agatur in adventu Domini.

20 v. fol. In natali Domini.

21. fol. In festiuitate sancti Stefani sancti Iohannis et ss. innocencium.

21 v. fol. In uigilia epiphanie benedicatur aqua ut mos est grecorum ante uesperas siue in octauis.³

¹ I. K. TKALCIC: Povjestni spomenici grada Zagreba 1905. XI. 133.

² V. ö. DE RUBEIS: De sacris Foro Julensium ritibus. Venetiis 1754. 245.

³ V. ö. a párizsi nemzeti könyvtár V. ms. lat. 820 pontificale-t. Ezt a normandiai Séez egyházmegyéje számára alakították át (Rev. Bén. 29. 1912. 32/4; LEROQUAIS, Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France 1934. I. 304.). Ezt a vízszentelést a zágrábi és a magyar egyházmegyek sokáig megtartották. V. ö. Zágráb számára VRHOVAC püspök 1796-ban kiadott Rituale Romano — Zagradiense 236—249. 1890. V. 17-én (DA. 3730) a Ritus-kongregáció rendelete megtiltotta a latin ritusú egyházakban

- 28 v. fol. Ad matutinum post nonum responsorium fiat tractus stelle⁴
 30. fol. Ordo in purificatione sancte marie.
 34. fol. Benedictio cineris in capite quadragesime.
 35 v. fol. Tunc uocandi sunt omnes penitentes qui eiiciendi sunt de ecclesia...
 36. v. fol. Ad processionem (in quadragesima).
 37. fol. Ordo in die ramis palmarum.
 42. fol. Ordo de cena domini.
 74. fol. Ordo in die parasceuen.⁵
 79. fol. Ordo in uigilia sabbati.
 84. fol. Ordo baptisterii.⁶
 95. fol. Incipit ordo ad su(ccu)rrendum infirmum uel baptizandum qui proximus est morti.
 100 v. fol. Resurrectio (et officia in die Paschatis).⁵
 106 v. fol. Ordo in inuentione sancte crucis.
 107. v. fol. Ordo in letaniis II. feria; 108. fol. III. feria.
 108. v. fol. feria IV.
 109. fol. Ordo ad pluuiam postulandam.
 110. fol. Ordo ad poscendam serenitatem.
 111. fol. Ordo in tempore mortalitatis.
 111. v. fol. Ordo in tempore belli.
 112. fol. Ordo in ascensione domini.
 112. v. fol. Ordo in uigilia (pentecostes). (A 112. v.-nál hiányzik ma egy quaternio.)

ezt a görög szertartású vízszentelést és ugyanazon év december 6-án egy rövidebb és a latin ritushoz alkalmazott vízszentelési szertartást rendelt el Vízkereszt vigiliájára. Ezt a szertartást a *Rituale Romanum* végén találjuk és benne sem Vízkeresztről, sem Krisztus megkereszteléséről nem történik említés.

⁴ V. ö. JOHANNES DE BAYEAUX, avranches-i püspök, később roueni érsek († 1079): *Liber de Officiis ecclesiasticis*. MIGNE PL 747, 43.: „Deinde stellae officium incipiat“. A *Tractus stellae*-t dr. FRANJO FANCEV közölte a *Narodna Starina*, Zagreb, 1925. I.

⁵ MR 165. nagypénteki szertartásai szorosan összefüggnek húsvétvasárnap szertartásaival és mindezek rokonságban vannak szertartásrendjükkel és az officium sepulchri-val, melyet Avranches-i JÁNOS püspök, később roueni érsek közöl *Liber de officiis ecclesiasticis*, MIGNE PL 147. 51/4. V. ö. még BELETH: *Explicatio divinorum officiorum* 98, ed. Venetiis, 1589. 351. v. fol. Az officium sepulchri szövegét MR 165-ből dr. FRANJO FANCEV közölte a *Narodna Starina*, Zagreb, 1925. I., ugyancsak közölte dr. KNIEWALD KÁROLY a *MKSzemle* 1940. I. számában.

⁶ Közölve dr. KNIEWALD KÁROLY liturgikájában, Zagreb, 1937, 337/8.

113. fol. Ordo penitencie (hiányzik a bekezdés).⁷

118. v. fol. Ordo ad ungendum infirmum de oleo sanctificato.⁸

Mint ebből a tartalomjegyzékből kiviláglik, kéziratunkat nem tekinthetjük *Missale*-nak, hanem *Ordo*-nak vagy főpapi *Agenda*-nak. Mivel azonban bizonyos szertartásokat a napi miseliturgiából is felvesz, a zágrábi székesegyház legrégibb leltárának készítője *Missale*-nak jelölte, minthogy *Missale antiquissimum* néven sorolta fel. Az *antiquissimum* szó nyilván azt jelenti, hogy MR 165. a zágrábi dóm egyik legrégibb szerkönyvét tartalmazza.

Majdnem egyidőben és egymástól majdnem függetlenül vették MR 165.-t vizsgálat alá DOM GERMAIN MORIN és a zágrábi egyetemi könyvtár akkori igazgatója, dr. FRÁNJO FANCEV, aki azóta egyetemi tanár lett. GERMAIN MORIN véleménye az, hogy MR 165.-t Győr számára írták, mégpedig ARDUIN vagy HARTWICK győri püspöksége alatt, tehát 1100 körül.⁹ Dr. FANCEV vele szemben azt a tételt képviseli, hogy MR 165. Zágráb számára készült a püspökség alapítása idején, úgy 1094 táján.¹⁰ Dr. FANCEV nem ismerte GERMAIN MORIN nézetét, mert idevágó értekezése később jelent meg, bár a kézirat megvizsgálásában FANCEVET megelőzte. FANCEV véleménye arra a tényre épít, hogy azok a helyek és templomok, melyekről említés történik, némi hasonlóságot mutatnak Zágráb központi városrészével (Kaptol), de figyelmét elkerülte, hogy a 84. fol.-ón a nagyszombati *Exsultet-*

⁷ A szép *Admonitio ad confessorium*-ot közölte dr. KNIEWALD KÁROLY, *Svecenicka sluzba*, Zagreb, 1938, 86/7, az egész szertartás u. a.: *Liturgik*, Zagreb, 1937. 362/3.

⁸ Közölve KNIEWALD, *Liturgika*, Zagreb, 1937, 372/3.

⁹ DOM GERMAIN MORIN O. S. B.: *Manuscrs liturgiques hongrois des XI et XII siècles*, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*, Münster, 1926, VI. 54—60.

¹⁰ Dr. FRANJO FANCEV: O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj. *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb, 1925, 521—533. Néhány megbocsátható pontatlanság ellenére (FANCEV nem szakember a liturgikában, ezt maga is beismeri és ezért néha nagyon óvatosan fejezi ki magát) ezt a tanulmányt nagyon érdekesnek találjuk és komolyan kell vennünk. Ugyanezt nem mondhatjuk SAKAC S. J. tanulmányáról a *Zivot* 1940. III. IV. 145/6-án. Nézetei ugyanis nem romantikusak, hanem fantasztikusak és MR 165. rendeltetési helyére vonatkozólag egészen hasznavehetetlenek, amennyiben azt akarják bizonyítani, hogy ez a kézirat Zágráb számára készült eredetileg.

ben a MR 165. használati helyének püspöke CHARTUIRGUS néven nyer említést. Ugyanis az *Exsultet* végén ez áll:

„... una cum famulo tuo papa nostro ill. et antistite nostro *chart uirgo* et gloriosissimo rege nostro ill.“

Ügylátszik, mintha valaki később ezt a nevet: *chart uirgo* el akarta volna tüntetni, ez azonban nem sikerült neki.

Mivel MR 165.-t a XIV. században Zágrábban a legrégibb zágrábi szerkönyvek közé sorolták, azt kell gondolnunk, hogy emberemlékezet óta, sőt bizonyára a zágrábi egyházmegye alapítása, azaz 1094 óta a zágrábi székesegyház tulajdona volt. Mivel pedig Zágráb püspökét nem HARTWICKnak nevezték, megpróbálták, hogy az eredeti használati hely püspökének nevét eltüntessék, ami szerencsére nem sikerült. Így biztosak vagyunk benne, hogy MR 165. eredetileg egy olyan templom számára készült, melynek püspöke CHARTUIRGUS volt. CHARTUIRGUS egy jelentésű HARTWICK-kal és ügylátszik, hogy Hartwick latin fordítása ARDUINUS. Semmi kétség tehát, hogy MR 165.-t eredetileg nem Zágráb számára írták, hiszen ezidőben nem ismerünk egyetlen zágrábi püspököt sem, akinek HARTWICK vagy ARDUIN lett volna a neve. Az a körülmény, hogy az MR 165.-ben említett Mária és Szent István-templomok Zágrábban is megtalálhatók, abban leli magyarázatát, hogy a magyar püspöki városok hasonló hagyományát utánozták. MR 165.-ben a 84. folióban az *Exsultet* után mindjárt ez áll:

„Hoc expleto, per uniuersas domos monasticarum extinguantur ignes et incendantur de nouo et benedicto igne...“

Ez a rubrika azt bizonyítja, hogy MR 165.-t olyan hely számára írták, ahol CHARTUIRGUS volt a püspök és ahol a Mária-templom és Szent István-temploma mellett apácák kolostora volt. Zágrábban azonban a XI. század végén nyomát sem találjuk bencés apáca-kolostornak. De könnyen lehetséges, hogy ilyen kolostor volt Győrött, Pannonhalma közvetlen szomszédságában, ahol a magyar bencések ősi apátsága áll. El kell ejtenünk tehát azt a tételt, hogy MR 165. Zágráb számára készült. Viszont el kell ismerni, hogy MR 165. a XIV. században a legrégibb zágrábi szerkönyvek közé tartozott. Bizonyára a zágrábi püspök-

ség alapításakor került Győrből Zágrábba, DUH, Zágráb első püspöke útján.

DOM MORIN nézetét, mely szerint MR 165. eredetileg Győr számára készült, VARJU ELEMÉR élesen megtámadta. MORIN ugyanis egyrészt PAULER GYULA fejtegetéseire támaszkodik, aki a *Magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, (Budapest, 1893.) című művében annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy Szent István legendájának írója, HARTWICK, HARTWICK győri püspökkel azonos, másrészt arra a föltevésre, hogy a MR 165.-ben kétszer is említett Szent István első vértanu-templom a székesegyház Szent Istvánról nevezett oldalkápolnájával függ össze. VARJU ELEMÉR *Legendae Sancti Stephani regis*, Budapest, 1928. című munkája 95. lapján azt mondja, hogy a HARTWICK szerzette Szent István-életrajz írójának kiléte a magyar történelemnek megoldatlan rejtélye és hogy a HARTWICK—ARDUIN győri püspökkel való azonosításra kár a szót vesztegetni.¹¹ VARJU szerint 1001—18. közt GYÖRGY volt Győr püspöke, ezért úgy gondolja VARJU, hogy az MR 165.-ben említett HARTWICK nem Győrött, hanem másutt, talán Magdeburgban, Meissenában, vagy Ortenburgban volt püspök.

Ezek a megjegyzések arra ösztönöztek, hogy pontosabban elvégezzem MR 165. helyrajzi adatainak azonosítását. Ezért 1939. júliusában Győrbe utaztam, hogy ott megkeressem a Szűzanya és Szent István egyházainak helyét és hogy az esetleg még megtalálható szerkönyvek és szokások adatait egybevegyem MR 165. adataival. Az első fényesen sikerült, amiért SZABADY BÉLA tanár úrnak vagyok lekötelezve. A liturgikus cselekmények összehasonlí-

¹¹ A. F. GOMBOS: *Catalogus Fontium Historiae Hungariae*, Budapestini, 1938, III. 2581. röviden ezt mondja a *Vita sancti Stephani* HARTWICK szerzőjéről: „Floruit, ut videtur, tempore Colomanni, regis Hungariae” (1095—1116). Ez a kormegállapítás bizonyára a *Vita sancti Stephani* első soraira támaszkodik: „Domino suo Colomanno regi praecllentissimo Hartuicus episcopus officium spirituale per misericordiam Dei consecutus, post istius vitae terminum, felix illud euge sempiternum”. Minél tovább gondolkozom ennek a Vita-nak egyes vonásairól, annál erősebb lesz az a meggyőződés, hogy szerzője csak Magyarországon élő ember lehetett. Hogyan lehetne különben megérteni azokat a részletes közléseket, mint pl. Kálmán király egyik parancsára hivatkozást, melyet a szerzőnek, ki magát HARTWICK püspöknek mondja, kellett végrehajtani: „Incepturus opus, domine mi, rex inclite, quod in vestro regali praecepto de Vita sancti Stephani potencialiter iniunxistis. .

tása, sajnos, lehetetlen volt számomra, mert bár dr. WRENKH EDE tanár, a püspöki könyvtár igazgatója, a legnagyobb készséggel állt segítségemre, a győri régi szerkönyvek közül csak egy *Rituale Jauriense... ad-instar Ritualis Strigoniensis*, Viennae, Austriae 1702-t találtunk. Ebben azonban a győri régi szertartások már majdnem teljesen elvesztek, mert helyüket a római szertartásrend foglalta el.

Hogy biztos eredményeket érhessünk el, először vegyük szemügyre MR 165. helyrajzi adatait.

MR 165. 101 v. folióján húsvét vasárnapján a következő rubrikát találjuk:

„indutis clericis sollempnibus vestimentis hora tertia processioneque parata“ végezzék el a vízszentelést. A 103. folión aztán ez következik: „Post hec episcopus accipiens de ipsa aqua spargat super altare quod proprium est episcopo quando potestas altaris data est illi presbiteris autem in circuitu cantando istam antiphonam: Alleluja, Alleluja. Vidi aquam... Sequitur oratio ante altare: Deus qui ad aeternam uitam... Finita oratione incipiat cantor antiphonam: Cum rex glorie Christus... Et sic ueniant usque ad *sanctum stephanum* et intrantes ecclesiam dicatur hec oratio: Deus qui paschale nobis remedium contulisti, intercedente beato stephano protomartyre tuo, populum tuum celesti dono proseguere... In redeundo autem incipiat cantor antiphonam: Sedit angelus et sic perueniant usque ad ecclesiam *sancte marie* ibique duo clerici pulpitem ascendentes cantent hos uersus: Crucifixum dominum laudate et sepultum propter nos glorificate resurgentemque a morte adorate. Respondet chorus: Nolite metuere. Et alii duo prosequantur istum uersum pulpitem alium ascendentes: Recordamini quomodo predixit quia oportet filium hominis crucifigi et tertia die a morte suscitari.“

A könyörgés után, mely vonatkozásban van azzal a templommal, ahol a könyörgést mondják, ez áll:

„Suscipe domine preces nostras... et intercedente beata maria semper uirgine muro custodie tue hoc sacrum ouile circunda...“

tandem... dubietatem anxiae mentis devicit obedientia“. Ezt megerősíti a magyar szentkorona országaiban használatos breviariumok olvasmányainak összehasonlítása. Magától felmerül tehát a gondolat, vajjon CHARTUIRGUS győri püspök, kit MR 165. főpapi agenda-ja megemlít, nem azonos-e HARTUICUS episcopus-sal, a Vita sancti Stephani szerzőjével? Elég legyen arra utalnom, hogy a legrégebb zágrábi Breviariumban (MR 67. az 1290. évből) Szent István király ünnepén a CHARTVICH püspök Vita S. Stephani-jából valók az ünnep olvasmányai. Közölve Pannonhalmi Szemle, 1938, II. szám A Vita is, MR 165. is 1100 előtt készültek.

Ezután következik az ünnepi nagymise:

„Missa uero agatur ordine suo. Domnus igitur pontifex pronunciante gloria patri cantore...”

Itt tehát két templomról van szó: a Szűz Máriáról nevezett főtemplomról és Szent István első vértanu kisebb templomáról, ahova a körmenet megy. Szent István templomáról a 112. fol.-ón áldozócsütörtök ünnepével kapcsolatban is szó esik. Ekkor ugyanis először vizet szentelnek, majd körmenetet tartanak, mint húsvét vasárnapján:

„ad processionem dicatur Responsorium aeundo (!) ad *sanctum stephanum*: Ite in orbem uniuersum... (112. v. fol.) In redeundo cantatur uersus a duobus clericis: Salue festa dies. Postea missa agatur ordine suo.”

Mind a két körmenet a Szűzanya-templomából indul ki, betér Szent István első vértanu-templomába és a Szűzanya-templomba érkezik vissza, ahol ünnepi főpapi misét mondanak.

A virágvasárnapi szertartás rendje 37—42. folián van. Ebben szintén szó van néhány helyről, sajnos, nem oly határozott formában, mint húsvétvasárnap, vagy áldozócsütörtökön. A virágvasárnapi körmenet MR 165.-ben a következő:

„Et ita exeuntes de choro (post aspersionem aquae benedictae ut mos est omnibus dominicis diebus), pergant ordinatim ad locum destinatum cantando antiphonam: Surgite sancti de mansionibus. Hac decantata sequantur responsoria ad ipsum diem pertinentia... Et sic cantando ueniendum est ad certum locum et intrantes cantant responsum: Circumdederunt me. Postea dicantur hec orationes ad crucem...” Következik a benedictio palmarum és azután (41. fol.): „populo cleroque de loco predicto descendentes incipiat cantor antiphonam: Cum adpropinquaret... Postea pueris exeuntibus de ciuitate, et portantibus ramos palmarum in manibus... incipiat cantor antiphonam: Pueri hebreorum... Tunc dominus episcopus prosternat se ante crucem et dicat hanc antiphonam: Scriptum est enim... Surgente episcopo incipiat: „Osanna filio dauid... Intrans autem ciuitatem incipiat responsum: Ingrediente domino. Et sic cantantes perueniant ad portam ecclesiae et dicatur hec oratio ab episcopo ante ianuam ecclesie: Via sanctorum omnium domine... Intrante clero ecclesiam incipiat cantor: Turba multa... Deinde celebranda est missa cum omni diligentia”.

SZABADY BÉLA tanár közlései szerint Győrött az a hagyomány, hogy húsvétvasárnap a székeskáptalan Szent István egykori plébániemplomából a székesegyházba, mely az Assunta pártfogása alatt áll, ünnepélyes körmenetet tartott. A székesegyházban azután ünnepi nagymise volt. Sajnos, azt már nem tud-

tam megállapítani, vajjon a hagyomány azt is magában foglalja-e, hogy a körmenet magából a székesegyházból indult-e ki és onnét vonult Szent István-templomához, hogy aztán megint a székesegyházba térjen vissza, mint ahogy ez természetesnek látszik és MR 165. leírásából kiviláglik. Bár a virágvasárnapi körmenet leírása nem említ helyneveket, mégis tudjuk belőle, hogy a gyermekek, akik szentelt pálmaágakat vittek kezükben, a körmenettel a város falán kívül jutottak, mert MR 165. 41. v. folióján ez áll: „Postea pueris exeuntibus de ciuitate et portantibus ramos palmarum in manibus“. Annak a templomnak a közelében, amelyben a pálmát szentelték, volt nyilván a város széle is. A körmenet a pálmaszentelés helyéről valamelyest extra civitatem haladt, azután hamarosan visszatért a civitas-ba: „Intrantes autem ciuitatem incipiatur responsorium: Ingrediente Domino.“ Csak azután tért vissza a körmenet a székesegyházba: „Et sic cantantes perueniant portam ecclesie“, ahol ünnepélyes nagymisést mondtak. Miként megállapíthattuk, ezek az adatok mind megegyeznek, mégpedig teljesen, Győr város helyi adataival, bár némiképp határozatlanok és bár bizonyára a mintapéldányokra is támaszkodnak, melyeket MR 165. szerkesztője felhasznált.

A győri székesegyház halmon épült. A püspökvár és a kánonok háza veszik körül. A halomnak, melyen a székesegyház áll, ma „Káptalandomb“ a neve. Valamikor ez volt a vár — arx —, melyet falak vettek körül. A várfalak körül terült el a civitas, másként oppidum, melyet ugyancsak erős védőfalak öveztek. A külső falakon belül volt a fórum (a mai Széchenyi-tér). A fórumtól kissé balra a mai Megyeház előtt (Nefelejcs-út 7 és Megyeház-út 11) állt hajdan Szent István első vértanu-temploma. A középkor végén a szentségi körmenetek ebből a templomból vonultak a székesegyházhoz. De még most is, bár Szent István-temploma régóta megszűnt, az Úrnap utáni vasárnap körmenete Szent László híres ereklyéjével ugyanezen az úton halad a székesegyházba, csak hogy nem balra megy abban az irányban, ahol Szent István-temploma volt, hanem jobbra, a mai Karmelita-templom felé és azután tér vissza a székesegyházba.¹²

¹² Szent István első vértanú győri templomára vonatkozólag néhány adatot találunk dr. BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története, Győr, 1939. 20/2, 26. lapokon.

habeat aliquā potestātē. sed ē fufus & diftrict
difcedat. P. xpm dñm nrm. P. quē maiestātē
tuā. scs. scs. scs.

Exortato te certaturū aq. R. eq.
Os qm ad salutē humani.

Inclina dñe aurē tuā & exaudi nos
qui ambulasti & scificasti cas. benedic omib;
nob. qui inclinam⁹ ceruices & significam⁹ serui
tutis habitū. & dignū fac residuum uitę nrę tēp.
ut hic sumpt⁹ agrū. fiat nob insamitatē animę &
corporis. P. finita oratio incipiat antiph. f. omes
amantē scificati sunt xpo app. Et dñm dixerūt. haurite
aqua. haurite aquā cū calice. & sic bibant mñio.
pp̄t diuersas infirmitates. & ait benediccio
sibi restatur. A dimittitū p̄ nonū resp. fiat hac
tus stelle in h modū. ita ut tres magis sint pa
ran. uno stante ante altare scē marie. & in
cipiente alta uoce. Stella fulgore mñio rutilat.
Et alio indextro altari repetenti. Stella fulgore
numo. Tercioq; insinistro. psequente in ipsū r.
Stella fulgore minorat. Et simul cantantes uocē
ant sumus ante altare scē marie. Quē rigitur hū

per.
et gñs uenerū me uocantes. No memum arabes nudi parent ulq; fides
ingo.

natum monstrat. quem uenturum olim ppheta figurat. cum.
 De altari aut accipiant uascula misce munerum
 et timentia. Aurum & asper thus & mirra
 Ba lithasar. Et sic cantan res. descendant ad be
 rode. Et amos ergo & inquiramus cum offeram munere
 ra aurum thus & mirram. herodes aut residens in so
 lio suo in media caetera coronat. inquit magos
 hoc modo. Regem quem queratis natum esse quosque
 didicistis. At conu magi ipsum natum esse didicimus in
 oriente stella monstrante. Et herodes. Sullum regnare
 creditis dicite nobis. Et magi hunc regnare facientes cum
 mysticis muneribus de terra longinqua adorare uenimus. Scribe
 uero subtilibus induci & munitas habentibus in capribus
 sedulam circa herode. librisque teneant in manibus
 seculantur eos hoc in. O uos scribe interrogat dicite
 siquid de hoc puero scriptum uideritis in libris. Respon
 dent scribe. Vidimus dñe in prophetarum libris nasci xpm
 in bethleem ciuitate dauid ppheta sic uocante. Et sic
 imponat testimonium chorus. Bethleem nonne minima
 te herodes dimittens magos. isse dicit. Itaque de
 puero diligenter inuestigate & uiuente redeuntes mihi re
 nunciatur. Reducentes ergo magi ab herode. & inspicies

Hoc est de regis sui de arabibus quem hic regem regnantem inquitur qui nati in beth
 leem. iudaea uirgo

& inspicientes stellā. Jiguoq; monstrantes dicat
 unus. ^{Ecce stella} Ecce stella traher ^{Ecce stella} Ecce stella trahensq; ecce
 stella trahit simul uiculentos diffiniant. In oriente
 pūla aerum pūlat nos tu ^{Ecce} Ecce & duo clerici appis
 indum stantesq; iuxta imaginē scē marie re
 motis dñm paruulū in manib; unponant hunc
 uersum. Quisne in quos stella ducit nos ad eum in audna
 firmat. Respondeant magi. Nos sumus quoscūq; nris
 reges ^{tharss} tharss & ^{arabum} arabum & ^{sabba} sabba dona fūit nris. xpo regi dño
 nato quem stella ducente uenimus. Iuxta stant ma
 gnēq; dñi digito monstrantes dicant ad magos.
 Ecce puer adest quem queritis unppetite & orate
 quia ipse est redemptio nra. Tē saluantes tres magi
 dñm dicat. Salue princeps p̄ptorū. Auriger dñs
 munus dicat. Suscipe rex aurum. Simulit &
 auriger. Tolle thur & ^{acer} acer & ^{res} res. Murri ferq; M^ura
 signam sepulchro. A mylicus puer induit dalmaticā.
 stans superius dicat. Impleta sunt omnia que p̄phetas
 dicta sunt ne uiam remeantes aliam. Tē magi redun
 tis palā uia. anglicoq; responsō ouentes & un
 ponant anuph. usq; ad chorū cantando ueni
 entes. O regem ecli om̄ salu faciemus. Absque stabulo ponit

fr̃is: h̃m̃. a ño g̃neri ser̃eñ illũat̃. Prec̃amur
 g̃ it̃ dñe. ut nos famulos tuos. om̃em. & leru.
 & deuotissimū ppl̃m. unā cūmp̃a ñro. ill.
 & am̃st̃ ñro. et̃ uirgo. & gl̃or̃iosissim̃o
 rege ñro. ill̃ temporū qũiet̃ concessā. ubi
 paschalib̃ festis cōseruare digneris. Eū.
 hoc expleto. p̃uñuersas domos monas
 uerū cōiungunt̃ ignis. & incendunt̃
 de nouo & benedictio ignis. Deinde sacer
 dos inc̃appa dicit. or̃. m̃. flectunt̃ geñia
 iudic̃. s̃ collecta tam̃m. D̃s q̃ diuicia
 & cet̃or̃ non p̃ueniet. & ceteris q̃nt̃is.
 s̃ In principio creauit d̃s celū & tr̃a. D̃s q̃
 mirabili. Lect̃o. s̃ ac̃um ē iung̃t̃a.
 Tract̃. Cant̃m̃ d̃no. or̃. D̃s cuius antiqua
 m̃t̃acula. l̃ct̃o. A d̃p̃hendent̃ sp̃it̃ m̃t̃.
 Tract̃. s̃ l̃ct̃a facta ē. or̃. D̃s q̃ in om̃ib̃. cele
 st̃is filiis. et̃. Scripsit moys̃es cū. Tract̃.
 Attend̃t̃. l̃ct̃o. l̃ct̃i. Nec ē. hereditas ser̃. Tract̃.
 Sicut̃ ceteris. or̃. Om̃p̃e semp̃it̃ d̃s respice ad
 deuotionē. p̃p̃m̃. l̃ct̃o. d̃ñ. l̃ct̃o. p̃p̃m̃.
 legimur. p̃b̃t̃. l̃ct̃o. l̃ct̃o. l̃ct̃o. l̃ct̃o.

Valamennyi MR 165.-ben említett hely tehát összevág a Győrben tapasztaltakkal. Nem állt ugyan módomban mindezt azoknál a helyeknél is megállapítani, melyeket mint Regensburgot stb., VARJU ELEMÉR felsorol. De erre nincs is szükség, mert hiszen ha összevetjük a zágrábi dómnak azokat a szokásait, melyeket MR 133. jelzésű *Missale* a XIV. század első feléből és az 1511-ik évi zágrábi nyomtatott *Missale* magában foglal, mindjárt teljes biztonsággal előtűnik, hogy a zágrábi székesegyháznak XIV. és XVI. századi szertartásai feltűnően sok egyezést mutatnak a *Missale antiquissimum* (MR 165.) szertartásaival. Ezt azonban csak úgy tudjuk megmagyarázni, hogyha feltesszük, hogy MR 165. a zágrábi székesegyház alapvető szerkönyve volt sok liturgikus ténykedés számára. Hiszen erre mutat a *Missale antiquissimum*-nak elnevezése is a zágrábi székesegyház legrégibb leltárában. A zágrábi 1511-ben nyomtatott *Missale* 243—5. v. között ordo baptismi ugyanaz, mint MR 133. zágrábi kézirat *Missale*-é.^{13, 14} Mind a kettőben az abrenuntiatio megelőzi ezt a kérdést: „Quid petis ab ecclesia dei“, minden bizonnyal MR 165. előírása szerint. A szövegeket lásd Liturgika című munkámban, Zagreb, 1937. 337/8.

A betegek keneténél MR 165. a szemek megkenésénél a következő szöveget adja:

„In nomine patris. Vngvo oculos tuos de oleo sanctificato ut quicquid illicito uisu deliquisti, per huius olei unctionem expietur.“ Az 1511-ben nyomtatott zágrábi *Missale* szerint: „Ungo oculos tuos de oleo sanctificato in nomine Patris et Filii et Sp. S. ut quicquid illicito visu deliquisti per huius olei unctionem expietur.“

Ugyanezt az egybevágást megtaláljuk a többi érzékszerv megkenésénél, bár az egész szertartás a *Missale antiquissimum*-ban részletesebb, mint az 1511-es zágrábi *Missale*-ban.

Általában is áll az a megfigyelésünk, hogy azok a szertartások, amelyek MR 165., MR 133., valamint a későbbi zágrábi

¹³ A zágrábi 1511-es *Missale*-ra vonatkozólag v. ö. HUBAY ILONA, *Missalia hungarica*, Budapest, 1938. 53/5, és dr. KARL KNI EWALD: *Obred i obredne knjige zagrebacka stolne crkve*, Zagreb, 1940. 28—33.

¹⁴ M 133. zágrábi missaléra vonatkozólag v. ö.: Dr. KARL KNI EWALD, *Zagrebacki liturgijski kodeksi XI—XV. stoljeca*, Croatia Sacra 1940/XIX. 36—40.

Ritus-ban közösek, MR 165.-ben részletesebbek, a későbbiekben pedig rövidítettebbek. Szándékosan beszélünk rövidítettebb és nem csupán rövidebb fogalmazásról, mert a MR 165. főpapi Agendájában világos nyomait látjuk szándékos rövidítéseknek, melyek irányt szabtak a zágrábi ritus későbbi fejlődése számára. Ezek a rövidítések MR 165.-ben lapszéli glosszák által történtek. Innét gyakran szóról-szóra átvette őket MR 133. jelzésű zágrábi *Missale* a XIV. század első feléből. Ezt látjuk MR 165. első lapszéli glosszájánál a 30. folión in purificatione sancte marie. Ezzel össze kell hasonlítani MR 133. *Missale* 140. v. foliójának bevezető rubrikáját. MR 165.-ben Gyertyaszentelő ünnepén összesen három ilyen lapszéli jegyzetet találunk, melyek célja, hogy a szertartást egyszerűsítsék, vagy változtassák. Ezek majdnem szószerint megtalálhatók MR 133. *Missale* 140. v. 1. v. lapjain és csekély változtatással ugyancsak visszatérnek az 1511-ben nyomtatott zágrábi *Missale* CL—CLIIII. lapjain, valamint a: „*Cantuale Processionum pro Ecclesia Zagradiensi 1751*“. 148—56. lapjain. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az átalakításban a „*Letetur omne seculum*“ himnusz (MR 165. 32 v. —3. v.) kimaradt. Míg a lapszéli jegyzet a 32. v. folión a: „*Quod chorus vatum*“ himnuszt, melyet MR 165. 33. v. folió szerint négy fiúnak kell énekelnie, kifejezetten említi. Éppen ezért ez a himnusz benn is maradt a MR 133., 1511. nyomtatott zágrábi *Missale*ekben és az 1751-es *Cantuale*ban. Nagycsütörtökön MR 165. 73—3. v. folióján áll neumákkal a: „*Tellus ac ethera jubilent*“ himnusz, amelyet az 1511-i zágrábi *Missale* 75. folióján is megtalálunk. Nagypénteken a következőket írja elő MR 165. 78. folión:

„episcopus... osculato altari corpus domini et calicem sine sacramento uino et aqua mixto de manu archidiaconi accipiens canente ipso...: Hoc corpus... Et hoc dicto super altare sacerdos ponens calicem ordinansque oblatas humilime dicat hanc orationem: Suscipe sancta trinitas...“

Mind a két könyörgést megtaláljuk MR 133. 92. folióján is, csakhogy ez még az: „in spiritu humilitatis“-t is hozzáveszi, míg az 1511-es nyomtatott *Missale* és már korábban a 354. jelzésű díszes misekönyv (a zágrábi székesegyház kincstárában) csak a: „*Hoc corpus*“ könyörgést írja elő. A másik két könyörgést pedig kifejezetten eltiltja: „*Quia non uidetur rationi consonum*“. Nagypénteken az Oltáriszentséget ünnepélyes körmenetben viszik az

oltárra, ezalatt a „*laudes omnipotens ferimus*“ himnuszt éneklik az MR 165. 77. v. folió, MR 133. 92. fol., 1511-es *Missale* 82. fol., és a zágrábi *Cantuale* (1751.) 60. lapja szerint. Nagyszombaton a tűzszentelés után az: „*Inventor rutili*“ himnuszt éneklik MR 165. 81. fol. rubrikája szerint. Ezt a szokást megtartja egész a XVIII. századig a zágrábi székesegyház, miként ez MR 133. 93. fol. az 1511-es *Missale* 84. v. fol. és az 1751-es *Cantuale* 62. lapjáról kiviláglik. Nagyszombatra MR 165. 84. fol. csak öt lectiont közöl. Ugyanezeket szöveg szerint ugyanolyan sorrendben megtaláljuk MR 133.-ban és az 1511-es *Missale*-ban, még a Tractus-ok is ugyanazok, valamint a könyörgések, egyet kivéve: „*Deus qui in omnibus filiis*“, amely MR 165.-ben az: „*Adprehendent septem mulieres*“ olvasmány után következik, míg MR 133. és az 1511-es misekönyvek itt a: „*Deus qui nos ad celebrandum*“ könyörgést hozzák, bár a római misekönyvben e helyen az előbbemlített „*Deus qui in omnibus filiis*“ könyörgés van. Az olvasmányok után MR 165. 89. v. foliója szerint az ünnepélyes körmenet a keresztkúthoz indul: „*Ad fontem cantando hos uersus: rex sanctorum angelorum*“. Ezt a szokást megtaláljuk az MR 133. Misekönyv 96. folióján, az 1511-es *Missale* 111. folióján és a zágrábi *Cantuale* (1751.) 65. oldalán. Több példát is említhetnénk, de ennyi teljesen elégnek látszik arra, hogy bebizonyítsuk az *Agenda Pontificalis* (MR 165.) alapvető jelentőségét a zágrábi liturgia fejlődésében.¹⁵ A zágrábi ritus kiindulópontja azonban nem lehet más, mint az a szertartásrend, amely a XI. század végének magyar székesegyházaiban használatban volt. Hiszen abban az időben az újonnan alapított püspökségek liturgiájukat és szerkönyveiket érseki egyházuktól vették át. Ez pedig Zágráb számára Esztergom volt. Az MR 165. főpapi agendája tehát csak magyar területen keletkezhetett. A részletekbe menő vizsgálat, mely csak a Magyarországon még fellelhető szerkönyvek alapos tanulmányozásával válik lehetővé, mindezt végérvényesen igazolni fogja. Itt csak azt említem még meg, hogy a bérmálás rendje (Ordo confirmationis, MR 165. 93. fol.) teljesen egybe-

¹⁵ A zágrábi székesegyház szertartásrendjére vonatkozólag v. ö.: Dr. KARL KNI EWALD, *Obred i obredne knige zagrebacke stolne crkve*, Zagreb, 1940.

vág MR 89.¹⁶ *Benedictionale* 81. v.—2. v. bérmlás rendjével, csakhogy ebben a *Benedictionale*-ban egy későbbi kéz a bérmlási forma szövegéhez még ezt írta hozzá: „Ut replearis eodem spiritu sancto et habeas vitam eternam“. MR 89. jelzésű *Benedictionale* azonban az esztergomi székesegyház részére készült a XI. század végén. DANKÓ: *Vetus Hymnarium*-ából látjuk (Bpestini, 1893, 579/37.), hogy az 1341. évi *Missale Posoniense*-ben nagypénteken ugyanazok a rubrikák és szertartások mint MR 165.-ben. Az egyezés fennáll a Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárában őrzött XV. századi *Missale Posoniense*-nél is (M mae 216, 122. fol.), mint erre dr. RADÓ POLIKÁRP figyelemztetett, aki behatóan foglalkozott a magyar liturgikus kéziratokkal. Ezeknek részletesebb összevetését MR 165.-tel magyar tudósok számára kell hagynom. Most csak azt hangsúlyozom, hogy a *Pray-kódex* nagypénteki és húsvéti szertartásai is függenek MR 165.-től, mint ezt a *Magyar Könyvszemlében* (1939.) már igazoltam. Valószínűleg a zágrábi püspökség alapításakor, 1094-ben került az első zágrábi püspök, DUH révén Zágrábba ez a *Benedictionale*, miként a *Hahóti-kódex* (MR 126.) és a *Missale antiquissimum* (MR 165.) is. Feltehetjük, hogy az első zágrábi püspök bencés szerzetes volt. Kolostora adta neki a *Sacramentariumot* (MR 126.), érseke a *Benedictionalet* (MR 89.), a győri püspök pedig a főpapi agendát (MR 165.). Így tehát biztosra vehetjük, hogy ez az agenda Magyarországon keletkezett. A benne említett templomok győri templomok, a benne említett civitas Győr városa és CHARTUIRGUS püspök Győr püspöke.

MR 165.-ben három helyen esik oltárokról említés, még pedig mint az összefüggésből kitetszik, a Mária-templom oltáraitól. A 20. folión részletes előírások vannak: „*Qualiter agatur in adventu domini*“. Itt a következő oltárokról esik szó: „*Primum responsorium ante altare sancti saluatoris incipiat et primus uersus ibidem cantetur. Secundus uersus ante altare sancte crucis. In dextro autem altari tertius*“. Azután a: „*Sancti salvatoris*“, majd: „*Sancte crucis*“ és egy: „*Altare dextrum*“-ról van szó.

¹⁶ MR 89. *benedictionale*-ra vonatkozólag v. ö.: Dr. KARL KNIEWALD, Zagrebcki Liturgijski kodeksi XI—XV. stoljeca, Croatia Sacra, 1940/XIX. 12/6.

Majd a 28. v. folió a Mária-oltárt említi és megint egy: „Altare dextrum“-ot és egy: „Altare sinistrum“-ot.

A 28. főlíon a Vízkereszt-ünnep *háromkirály-játéka* kezdődik:

„Ad matutinum post nonum responsorium fiat tractus stelle in hunc modum, ita ut tres magi sint parati, uno stante ante altare sancte marie, et incipiente alta uoce: Stella fulgore nimio rutilat. Et alio in dextro altari repententi: Stella fulgore nimio. Tertioque in sinistro prosequente inipsum: Stella fulgore nimio rutilat. Et simul cantantes ueniant simul ante altare sancte marie: Que regem natum monstrat.“

Ugyanezen játék folyamán a 29. főlíon szó esik egy képről, mely a Szűzanyát ábrázolja az isteni gyermekkel:

„...et duo cleris (c)appis induti stantesque iuxta imaginem sancte marie tenentis dominum parvulum in manibus imponant hunc uersum: Qui sunt hi quos stella... Iuxta stantes imaginemque domini digito monstrantes, dicant ad magos: Ecce puer adest... Tunc salutantes tres magi dominum dicant: Salue princeps populorum...“

A jelek szerint ez a kép a középső oltáron volt, mely a Szűzanyának volt szentelve, mert ezt a középső oltárt „altare sancte Marie“ néven is említik és a két oldaloltárt egyszerűen altare dextrum- és altare sinistrumnak mondják. A három szent király a főoltártól megy Heródeshez, akinek a szentély közepén volt a helye és azután per aliam viam vonulnak el: ad chorum cantando: o regem celi cui talia famulantur. Mivel nem ismerem eléggé a győri székesegyház régi oltárainak számát és nevét, e kérdés megoldását szívesen hagyom a magyar tudósokra, akik ezt a területet jobban ismerik, mint én. (Harmadízben is szó van a 106v. főlíon a keresztfeltalálás — ordo in invencione sancte crucis — szertartásában az altare sancte crucis-ról). Arra is kell gondolnunk, hogy az MR 165. írója mennyire vette tekintetbe munkája közben saját mintáit. Biztosra kell vennünk azt, hogy ez a függés az oltárok megnevezésében csak a véletlen műve nem lehet, még ha egyáltalán van is függés a munkáktól. Vagy talán a 25. főlíon említett altare sancti salvatoris azonos a 28v. főlíon említett altare sancte marie-vel?

A főpapi agenda (MR 165.) eddig ismeretlen szertartásokat és szövegeket őriz. Az Agenda szerkesztője alkalomszerűen említést tesz azokról a forrásokról is, amelyekből egyes szokásait és szövegeit átvette, vagy melyeket felhasznált. A 67. főlíon például

említi a libellus romani ordinis-t.¹⁷ Az 51v. foliόν hivatkozik egy sacramentariumra, mely csak egy római eredetű sacramentarium másolata lehet, mint ez a római pápára vonatkozó adatból kiviláglik. Ott ugyanis az olajok szentelését a római pápa végzi papjaival. Ugyanez következik az 52v. foliόν levő megjegyzésből: „Mos est romane ecclesie“. Ugyancsak római szertartási szokásokra hivatkozik a 21—1v. foliόν: „In nocte epiphanie in romana ecclesia invitorium non canitur...“ Néhány sorral később HARTWICK püspök főpapi agendája a 21v. foliόν a keleti jellegű vízszentelést írja le Vízkereszt vigiliáján: „In vigilia epiphanie benedicatur aqua ut mos est grecorum“. A vízkereszt napi liturgikus játékok (28. v.—30. fol.) valamint a húsvétek (101. fol.) és több más vonás Franciaország ÉK-i tájai felé utalnak, ahol talán Avranches és Rouen vidékét tekinthetjük szerkönyvünk forrásai számára, éppen a főforrás számára is, kiinduló pontnak.

MR 165. 20. folióján találjuk az Advent rubrikáit: „*Qualiter agatur in adventu domini*“. Itt többek közt ezt olvassuk: „Diaconus vero sive subdiaconus non dalmatica sed casula utatur“. A *Micrologus* 30. fejezetében (pl. 151, 1003) ezt mondja: „Quidam infra adventum domini casulis pro dalmaticis utuntur“. MR 165. ezen a ponton nyilván céltudatosan tér el a római szokástól, mert hiszen így folytatja: „non dicatur gloria in excelsis deo“, míg a 11. ordo romanus (pl. 78, 1028) Advent-vasárnapokra is elrendeli a glóriát a szentmise alatt. JÁNOS, Avranches püspökének — később Rouen érseke lett — Liber de offi-

¹⁷ „Dicit libellus romani ordinis, de consecratione chrismatis: Continuo duo acoliti inuolutas anpullas cum sindone munda de albo serico teneant in brachio sinistro, ita ut uideri possit a medio...“ Ez megegyezik a X. századi Sacramentarium Gregorianum-mal, mely a Corbie-i apátságé volt (MIGNE PL 78, 84). Az az Ordo Romanus, melyre MR 165. szerkesztője hivatkozik, bizonyára MABILLON-nak 10. Ordo Romanus-a a XI. századból (MIGNE PL 78, 1010/1.). A szerkesztő azonban ezeket az adatait a jelek szerint nem közvetlenül az Ordo Romanusból vette, nem is a Sacramentarium Gregorianum-ból, hanem abból a mintájából, mely a roueni székesegyház pontificale-jával volt rokon. Hogyha ugyanis könyvünk MR 165—59. v. 61. folióján található előírását összevetjük az előbb említett roueni pontificale nagycsütörtöki szertartásrendjének (nem egészen kritikai) szövegével (MIGNE PL 78, 327—31), meglepődve látjuk, hogy a két szöveg majdnem teljesen azonos és csak írásváltozatokban — ez pontatlan olvasásnak is lehet következménye — különbözik. Szükséges lesz MR 165-t összehasonlítani az Ordi-

ciis ecclesiasticis (Pl. 147. 38.) c. művében ezt olvassuk: „In Adventu vero et Septuagesima usque ad diem Coenae, et quatuor temporum sabbatis et agendis mortuorum festivis diaconus et subdiaconus induantur casulis, si autem in eiusdem temporibus festivitas evenerit, dalmaticis et tunicis...” MR 165. szerint tehát Adventben casulát és nem dalmaticát használnak, mint azt JÁNOS, Avranches püspöke előírja. MR 165. 21. folióján még ezt is találjuk: „In festivitate sancti stephani ministrent diaconi dalmaticis ornati”. Ugyanezt rendeli Avranches-i JÁNOS (Pl. 147. 42.) Szent István napjára: „Epistolam vel evangelium legent, utantur dalmaticis”.

Szent János ünnepére MR 165. 21. folión a következőket parancsolja:

„In festiuitate sancti Iohannis ministrent presbyteri casulis decorati. Post uesperum uero sancti Iohannis sint parati omnes paruuli. Duo autem ex his ascendentes pulpitum, incipiant alta uoce antiphonam Sinite paruulos uenire. Et sic ceteri accedant ad chorum respondendo: Centum quadraginta quatuor millia decantantes, in eodem responso Gloria patri non cantatur.”

Sajnos, hogy a másoló nem írta le az Officium infantum egész szövegét, de az a kevés, amit említ, elég ahhoz, hogy mintájának Avranches-i JÁNOS könyvétől való függését felismerjük, mert Avranches-i JÁNOSnál Szent János ünnepén ezeket találjuk: „Sacerdotes utantur casulis. Incipiente officio infantum...” Az Officium infantum a gyermekek ünnepélyes körmenete, melynek végén a gyermekek megáldása következik. Ennek a kör-

naire et Coutumier de l'église cathedrale de Bayeux — XIII. század, közzétéve Paris, 1902, Chevalier ULYSSE által — munkával, valamint a Liber caeremoniarum ecclesiae Sanctae Mariae Traiectensis munkával, melyet RIEDJES adott ki Utrechtban, 1912-ben (Archief voor der geschiedenis van het aartbisdom XXXVIII. 153/88.). Külön figyelmet érdemel a Micrologussal való összehasonlítás, mert hiszen ezt 1100-tól kezdve Magyarországon kötelezőnek tekintették az istentisztelet rendjére vonatkozólag. A Pray-kódex konstanzi BERTHOLD ezen írását Libellus in romano ordine-nak nevezi. Mint láttuk, MR 165. 67. folióján szintén egy Libellus romani ordinis-ra hivatkozik. Megállapíthattuk, hogy itt a X. ordo Romanus-ra történik utalás. A Micrologusban (52. fej.) nagycsüdtörtékről csak röviden esik szó és nem történik említés a consecratio chrismatis-ról. A jelek szerint a főpapi agenda szerkesztője a Micrologust még nem ismerte; semmikép sem érezte magát kötelezve szabályainak követésére. HARTWICK főpapi agenda-ja tehát a Micrologus-ra vonatkozó zsinati határozat előtt keletkezett.

menetnek pontos leírását megtaláljuk MIGNE Pl. 147. 135. Avranches-i JÁNOS: *Liber de officiis ecclesiasticis*-ével kapcsolatban.

A 28v. fólión közölt vízszentelés (ut mos est grecorum) után Vízkereszt napjával kapcsolatban Avranches-i JÁNOS *de Officiis ecclesiasticis* könyvében (Pl. 147. 43.) először Krisztus nemzetségfájának ünnepélyes éneklése következik, azután pedig ez áll: „Deinde stelle officium fiat“. Ehhez kapcsolva találjuk meg MIGNE Pl. 147. 135—40-ben az: *Officium stellae seu trium regum secundum usum ecclesie rothomagensis*-t. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy a *Micrologus* nem ismeri az: *Officium stellae*-t. A MIGNE Pl. 147. 135—40-nél közölt *Officium stellae* lényeges vonásaiban, különösképp pedig énekszövegeiben megegyezik azzal, amit MR 165.-ben látunk. A rubrikák egyes pontokban mások, lehet, hogy ez a különböző helyi körülményeknek eredője. A fő különbség abban áll, hogy az: *Officium trium magorum secundum usum ecclesie rothomagensis*nek csak két felvonása és epilógusa van, míg MR 165. *Officium stellae*jében három felvonást találunk, a harmadik a Heródeussal történő jelenet. Hálás munkát végezhetne az, aki az itt közölt szövegek és neumák alapján ennek az *Officium stellae*-nek közvetlen forrását felfedezné. Ugyanez áll az *Officium sepulchri*-ra is MR 165. 78. és 79v. fólióján. (Közölte dr. FANCEV a' *Narodna starina Zagreb*, 1925. 1. — KNIEWALD: *MKSzemle*, 1940). Még csak azt kell mondanom, hogy Avranches-i JÁNOS *Liber de officiis ecclesiasticis* című könyvében (Pl. 147. 51) a nagypénteki szertartásokat ugyanúgy írja le, mint MR 165. és nagyszombat—húsvétvasárnap közti éjtszakára így rendelkezik: „Post tertium responsorium officium sepulchri celebratur“.

A királyról nagyszombat napján a rendes módon történik megemlékezés MR 165.-ben. A 84. fólión ez áll:

„Precamur ergo te domine, ut nos famulos tuos, omnem clerum, et deuotissimum populum, una cum papa nostro ill., antistite nostro chartuirgo, et gloriosissimo rege nostro ill. (jellegzetesen magyar formula), temporum quiete concessa, in his paschalibus festis conseruare digneris.“ A püspök nagyszünetnapján ajánlja hangsúlyozottan a híveknek a királyért való könyörgést (fol. 63v.—64.): „Memento prius cum uestra oratione domini pape ill., qui est caput sancte et uniuersalis ecclesie, et qui sedem sancti petri possidet, et simul omnium episcoporum, atque omnium cosecratorum hominum, ut deus omnipotens ita illorum corda dignetur spiritu sancto illuminare, ut possint et sanctam ecclesiam defendere spiritualibus armis ab omnibus inimicis inuisi-

említi az *otheos*-t az Isten nevei közt. Az arianizmus elleni hitvallási formulák közt a 9. folián találjuk a következőt is, mely nemcsak a görög nyelvnek, hanem a homooousios értelmének teljes nemtudására mutat:

„...qui totum ex uno et unum. De homine usion. Homo usion ergo in diuinitate patris filius, Homo usyon patri et filio et spiritus sanctus. Homo et usios deo et homini, unus filius, manens deus in homine suo in gloria patris. Non homo propter deum uel xps cum deo, sicut nestorius blasphemmat, Sed homo in deo, et in homine deus.“

Sok felderíteni való marad még HARTWICK püspök főpapi agendájában forrásaira és mintáira vonatkozólag. Különösképp arra kell a kutatásnak irányulnia, hogy vajjon a keleti hatások, melyeket kétségtelenül megállapíthatunk, bár a szerkesztő a görög nyelvet nem ismerte, közvetlenül keletről — Bizáncból vagy Jeruzsálemből — jöttek-e, vagy pedig talán közvetve azon források útján, melyeket a szerkesztő felhasznált. Azt hisszük, hogy a közvetlen mintákat Franciaország északkeleti részein kell keresnünk, azon a területen, melyen germánok, normannok, gallok, belgák századokon és évezredekken át harcoltak egymással és mégis nagy művelődési és hitterjesztési tevékenységet fejtettek ki. Erre a területre utal bennünket Magyarország legrégibb szerkönyve, a *Szelepcsényi-kódex*.¹⁸ Ugyanide mutat a *Hahóti-kódex* is (zágrábi Szent Margit-szakramentárium, MR 126.),¹⁹ sőt a *Pray-kódex* is.²⁰ Minden bizonnyal erről a területről (melynek nyugati széle Avranches) származik HARTWICK püspök főpapi agendájának fő mintája. Befejezésül azt a kívánságomat fejezem

¹⁸ V. ö. RADÓ POLIKÁRP Ö. S. B.: Hazánk legrégibb liturgikus könyve: A Szelepcsényi-kódex, MKSzemle, 1939/IV.

¹⁹ V. ö.: Dr. KARL KNIEWALD: A Hahóti-kódex (Zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából, MKSzemle, 1938. és: Dr. KARL KNIEWALD: Das Sanctoreale des ältesten ungarischen Sakramentars, Jahrbuch für Liturgiewissenschaft, Münster, XV. 1940. 1—21.

²⁰ V. ö. a Pray-kódexre vonatkozó tanulmányaimat a Magyar Könyvszemle és a Theologia 1939. évfolyamában. A Pray-kódex tartalmáról, keletkezése idejéről és jelentőségéről a MKSzemle 1939. évfolyamában irt tanulmányom FRITZ VALJAVEC (Der Deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten, München, 1940, 444.) számára „im übrigen sehr sachkundig“-nak látszott, de azt fogja rám, hogy a Pray-kódex francia elemeit a németek kárára túlságosan kisarkítom és épp ezért idevonatkozó eredményeim elfogadhatatlanok.

bilibus, et ad eterna gaudia perducere. Deinde mementote domini nostri regis, et cum eo omnium laicorum, qui cum seculari gladio sanctam ecclesiam defendere debent a paganis, et ab omnibus visibilibus inimicis, ut deus omnipotens det illis uictoriam contra omnes hostes...”

Bár MR 165.-nek főpapi agenda-jellege van, még sem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy a szerkesztő néha oly templomra gondol, melyben szerzetesek végzik az istentiszteletet. Behatóbb tanulmány meggyőzhetne arról, hogy ez a felhasznált mintának a hatása. De az is lehet, hogy a XI. század végén a győri székesegyház szoros kapcsolatban volt a bencésekkel. Szerzetesi liturgikus szokásokat említ a főpapi agenda (MR 165. 20. fol.) szerkesztője, amikor hangsúlyozza, hogy Adventben „ut mos est monachorum” a laudes-ben a miserere zsoltár helyett a dominus regnavit zsoltárt kell mondani. A 42v. folián a nagyszüettök, a 74. folián a nagypéntek és a 79v. folián a nagyszombat matutinum-ánál ezeket találjuk: „...et facto signo a priore omnes surgant...” A betegek keneténél is (MR 165. 118. fol.) szerzetesi közösséget tart szem előtt: „Interim dum ungitur infirmus cantentur a fratribus VII psalmi penitenciales oremus fratres karissimi... pro fratre nostro...”. A 118v. folián megismétli szabályát: „interim enim cantentur VII psalmi penitenciales (a) fratribus dum ungitur infirmus”.

Különböző jelek mutatnak a keresztény Keletről jövő hatásokra. Már említettük a Vízkereszt vigiliáján történő vízszentelést a 21v. folián, amely ezzel a megjegyzéssel kezdődik: „ut mos est grecorum”. A 84v. folián hangsúlyozza, hogy a keresztségnél az abrenuntiatio megelőzi a hitvallást. Ez a szabály itt NICETAS püspök tanúságára hivatkozik: „Primo omnium abrenuntiatio facienda est secundum niceti episcopi testimonium in libro quinto ad competentes. Non enim ante ad confessionem uenitur nisi prius diabolo fuerit renuntiatum”. A 68. folián az olajon végzett exorcizmus előtt így magyaráz a rubrika: „exorcismus igitur grece, latine coniuratio sive sermo increpationis adversum diabolum ut discedat...”. Különben a szerkesztő és némelyik forrása nem volt nagyon járatos a görög nyelvben. Mert nagypénteken a 75. folián a másoló az: *otheos*-t következetesen összeírja, mint egy szót. Lehet, hogy e miatt kerül az *otheos* (egy szóba összeírva) a későbbi zágrábi szerkönyvekbe is. Még az 1511-ben Velencében nyomtatott zágrábi *Missale* is összeírva

ki, mely megismétlése GERMAIN MORIN óhajának, hogy HARTWICK püspök *Agenda Pontificalis*-át minél előbb teljes szövegével adja ki valamilyen tudományos intézmény. Hogy a kéziratnak magyar tudósok által való tanulmányozását megkönnyítsem, MR 165.-ről teljes film-másolatot készítettem és azt a Nemzeti Múzeumnak adományoztam. Hiszem, hogy MR 165. (HARTWICK *Agenda Pontificalis*) is hozzájárul a magyar liturgia ősforrásainak és későbbi formáival való összefüggéseinek föl kutatásához.

Fejtegetéseinket a következő pontokban foglalhatjuk röviden össze:

1. HARTWICK püspök főpapi agenda-ja Magyarország harmadik legrégibb szerkönyve. Az első ezek közt bizonyára a *Szelepechényi-kódex*, utána jön a *Hahóti-kódex* (a zágrábi székesegyház Szent Margit-szakramentárium — MR 126.) és harmadiknak következik a zágrábi székesegyház ú. n.: *Missale antiquissimum*-a, melyet HARTWICK győri püspök számára írtak. Bár tehát nem ez a legrégibb magyar szerkönyv, mégis tartalmának fontosságával felülmúlja két korábbi társát.

2. MR 165. főpapi agendát pergamenhártyára írták Carolina-írással a XI. század végén. A zágrábi székesegyház XIV. századi leltárában *Missale antiquissimum*-nak nevezték, igazában azonban nem misekönyv, hanem főpapi és papi szertartások foglalata, miket mise közben és misén kívül végeztek.

3. Ezt a főpapi agenda-t Győr számára írták, azalatt, míg a 84. fólión az exsultet-ben említett CHARTUIRGUS volt Győr püspöke. Az agenda különböző helyein történik említés a székesegyházról, mint ecclesia sancte Marie-ről és egy másik templomról, melynek ecclesia sancti Stephani a neve. Mind a két temp-

A magam részéről büszke vagyok rá, hogy ereimben német vér folyik, mit atyai ágon örököltem, de ez nem csábít odáig, hogy letagadjam azokat a tényeket, melyek azt bizonyítják, hogy a Pray-kódexben a francia hatás az erősebb, a német gyöngébb és ez is inkább szerzetesi, mint nemzeti. Meg kell jegyeznünk és ez jellemző VALJAVEC módszerére, hogy bár ismeri a zágrábi Szent Margit-szakramentárium-ról (Hahóti-kódex) a MKSzemle 1938. II. számában közölt, továbbá a Pray-kódex Sanctorale-járól a MKSzemle 1939. évfolyamában és a Pray-kódex miserendjéről a Theologia-ban közölt tanulmányaimat és kell ismernie őket, mert hiszen hivatkozom rájuk abban a tanulmányban, amelyre ő utal, mégis ezeket hallgatással mellőzi, mert egyoldalú és szakszerűség híján való gondolatkörébe nem illenek bele.

lom, valamint a körmenetek egyes mozzanatait, ahogy az agenda-ban említést nyernek, Győr felé utalnak. Erre vonatkozólag minden kétségünk eloszlik, hogyha összehasonlítjuk az agenda szabályait és szövegeit a zágrábi székesegyház későbbi szertartásaival. HARTWICK agendája ugyanis nem sokkal azután, hogy megírták, valószínűleg már a zágrábi püspökség alapításakor, 1094-ben, Zágrábba került. Összevetésük kimutatta, hogy a zágrábi ritus HARTWICK agenda-jának előírásaitól függ. Mivel a zágrábi ritus csak valamely magyarországi egyházmegye szertartásrendjéhez igazodhatott, azért már csak ez az egy körülmény is arra a feltevésre késztet, hogy MR 165. főpapi agendája Magyarországon keletkezett. MR 165. bérmálási szertartása valóban pontosan megegyezik MR 89. benedictionale azonos szertartásával (MR 89. most a zágrábi érseki könyvtárban van). Ezt a benedictionale-t azonban biztosan Esztergom számára készítették és valószínűleg együtt került MR 165.-tel Zágrábba. Bizonyítékunkat a középkori magyar Pontificale-k, Missale-k és Breviarium-ok összehasonlítása még inkább megerősítheti.

4. A 84. folián említett CHARTUIGUS tehát győri püspök volt. Valószínűleg ugyanaz, mint HARTWICK Szent István róla nevezett legendájának szerzője.

5. HARTWICK győri püspök főpapi agendájában megvan Vízkereszt vigiliáján a vízszentelés „ut mos est grecorum”; ezt a szertartást úgy a magyar, mint a zágrábi egyházmegyék egész a XIX. századig megtartották. Ebben a formában Róma 1890-ben tiltotta el. Egyébként a szerkesztőnek görög tudása meglehetősen gyenge volt, aminek jele, hogy a 9. folián egy rosszul értett formulát jegyez fel az arianizmus ellen: „de homine usion”.

6. HARTWICK püspök főpapi agendájában két, illetőleg három liturgikus játékot találunk. A háromkirályok-játékot Vízkereszt ünnepén, az officium sepulchri-t nagypénteken és húsvét vasárnapján, végül az officium puerorum-ot Szent János apostol ünnepén. Ezek a játékok és különféle egyéb jelek nagyon szoros rokonságra mutatnak Északkelet-Franciaország (Avranches—Rouen) liturgikus szokásaival.

7. A főpapi agenda szerkesztője néha római liturgikus szokásokra hivatkozik (52. v. fol.). továbbá egy *libellus romanus ordinis*-ra (67. fol.). Ez az *Ordo* bizonyára a X. *Ordo Romanus* MABILLON számozása szerint.

8. Az agenda szerkesztője említést tesz *consuetudines monasticae*-ről is. Fel kell tételeznünk, hogy a főpapi agenda több forrás alapján készült. A főforrás azonban közvetve vagy közvetlenül bizonyára Franciaország északkeleti részéből származik.

9. A *Pray-kódex* szerint 1100. körül valamennyi magyar egyház számára kötelezően elrendelték a *Micrologus* követését. Abból, hogy HARTWICK főpapi *Agendaja* egyetlen egyszer sem idézi a *Micrologust*, szabályait figyelembe nem veszi, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy HARTWICK püspök főpapi agenda-ja a *Pray-kódex*ben említett *Micrologus*-ra vonatkozó zsinati határozat előtt keletkezett, minden bizonnyal 1100. előtt.

Ford. KÜHÁR FLÓRIS OSB.

KNIEWALD KÁROLY.